

ESNAF GEDİKLERİNİN KALDIRILMASINDAN SONRA İSTANBUL'DAKİ SAKA GEDİKLERİNİN DURUMLARINA DAİR TESPİTLER (1913-1950)*

DETERMINATIONS ON THE STATUS OF THE WATER SELLERS' MONOPOLY OF
TRADE RIGHTS IN ISTANBUL AFTER THE ABOLITION OF THE CRAFTSMAN
MONOPOLY OF TRADE RIGHTS (1913-1950)

EROL KARCI**
BETÜL KARCI***

Öz

Ahi veya lonca adı altında organize olan Osmanlı esnaf teşkilatının kökeni, Selçuklu Devleti dönemine hatta İslamiyet'in ilk yıllarındaki "fütiüvvet" teşkilatına dayanmaktaydı. Osmanlı Devleti esnaf teşkilatının en önemli gelişme aşamalarından olan esnaf gediklerinin doğuşu 17. yüzyılın ortalarından başlamaktadır. Gedik kavramı iktisadi anlamda, Osmanlı Devleti'nde esnafın sanatını icra edebilme yetkisi anlamına gelmekte olup, ayrıca her zanaat kolunun belirli bir sayı ile sınırlandırılması ve bu zanaat için gerekli olan dükkân ile içerisindeki âlet ve edevat anlamına da gelmektedir. Gedik sistemi, 18. yüzyılın sonlarına doğru, esnaf örgütlerinin, gedikleşmeyi, içe kapalı bir tekelleşmeye dönüştürme çabaları nedeniyle devletin güttüğü hedeflerle çatışmaya başlamıştır. Bu nedenle zaman içerisinde bazı düzenlemeler yapılmıştır. 1 Mart 1913'te çıkarılan "Gediklerin İlgası Hakkında Kanun-ı Muvakkat" ile de gedikler kaldırılmıştır. İstanbul'un su ihtiyacının karşılanmasına hizmet etmiş olan saka gedikleri ise bu tarihten sonra varlıklarını devam ettirmişlerdir. Saka gediklerinin durumlarına dair bazı konular resmi yazışmalara yansımıştır. Bu konulardan bazıları saka gediklerinin ilga edilmesinin uygun olup olmadığı, ilga edilirse gedik bedellerinin ödenip ödenmeyeceği veya hangi kurum tarafından ödeneceğidir. Sonuçta 1916 yılında hazırlanan ek kanun maddesi ile saka gediklerinin de kaldırılmasına karar verilmiştir. Ancak bazı kaynaklar bu ek kanun maddesini içeren layihaya rağmen saka gediklerinin varlıklarını 1950'li yıllara kadar devam ettirdiklerini belirtmektedir. Kanaatimiz hazırlanan ek kanun maddesine dair layihanın kanun niteliği kazanmadığı ya da kazanmışsa da uygulanmadığıdır. Çalışmamızın amacı, saka gediklerine dair bilgiler verdikten sonra bu gediklerin 1913'ten sonraki durumlarına dair tespitlerde bulunmaktır. Çalışmamızın ana kaynağı ise Osmanlı Arşivinden temin ettiğimiz belgelerdir. Bununla birlikte konumuzla ilgili araştırma eserlerinden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahilik, Esnaf, Gedik, Saka, İstanbul.

Abstract

The origin of the Ottoman craftsman organization organized under the name of *Akhî* or craft guild dates back to the Seljuk period and even to the "Turkish-Islamic guild" organization (*fütüvvet* in Turkish) in the first years of Islam. The dawn of the craftsman's monopoly of trade rights, which is one of the most significant development stages of the Ottoman craftsmen organization, begins in the mid-17th century. The term monopoly of trade right, in the economic sense, means the authorization of the craftsmen to perform their art in the Ottoman Empire, it also refers to the limitation of each craft to a certain number of branches and the shop and the tools and equipment required for that craft therein. Towards the end of the 18th century, the system of the monopoly of trade rights began to conflict with the goals sought by the state due to the efforts of craftsman organizations to transform the monopoly of trade rights into a closed monopolization. For this reason, some regulations have been introduced in time. The monopoly of trade rights have been abolished by the "Ad-hoc Law on Abolition of Monopoly of Trade Rights" enacted on 1 March 1913. The water sellers' monopoly of trade rights, which serves in supplying the water, needs of Istanbul have continued their existence thereafter. Some issues regarding the situation of the water sellers' monopoly of trade rights were contained in official correspondences. Some of which include whether it is appropriate to abolish water sellers' monopoly of trade rights, if so, whether or not the monopoly of trade rights costs will be paid or by which institution. In conclusion, by an additional article enacted in 1916, it is resolved to abolish the water sellers' monopoly of trade rights. However, some sources imply that despite this additional article, water sellers' monopoly of trade rights continued to exist until the 1950s. In our opinion, the bill for the drafted additional article did not qualify as a law or if it did, it could not be implemented. The aim of our study is to provide information about the water sellers' monopoly of trade rights and then to determine the status of the water sellers' monopoly of trade rights after 1913. The principal source of our study is the documents we obtained from the Ottoman State Archives. In addition, we make use of research books related to our topic.

Keywords: *Akhî*-order, Craftsman, Monopoly of Trade Rights, Water Seller, İstanbul.

* Geliş Tarihi/Received: 20.09.2022, Kabul Tarihi/Accepted: 20.11.2022, DOI: <https://doi.org/10.34189/hbv.104.028>.

** Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. E-mail: ekarci06@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3326-4283>.

*** Dr., Tarih. E-mail: b.d.karci@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7702-4540>.

Giriş

Ahi veya lonca adı altında organize bir şekilde çalışan Osmanlı esnaf teşkilatının kökeni, Selçuklu Devleti dönemine hatta İslamiyet'in ilk yıllarındaki “*fütüvvet*” teşkilatına dayanmaktaydı. Selçuklular döneminde ahiler şehirlerde ve kasabalarda iyi organize olmuşlardı (Ünal, 2012, 118). Bilindiği üzere ahilik, 13. yüzyıldan 20. yüzyıla dek Anadolu'daki esnaf ve sanatkâr birliklerine verilen isimdir (Çağatay, 1989, 1). Ahilerin kurduğu esnaf ve sanatkâr birlikleri tarafından kabul edilen kurallar, daha sonraları bu alanda hazırlanan kanunların temelini oluşturmuştur (Andaç, 1994, 9). Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında rol oynayan dört zümre arasında “*Ahîyân-ı Rûm*” yani Anadolu Ahileri de bulunmaktadır (Kazıcı, 1988, 1/541; Çetin, 1981, 175).¹ Ahilik, II. Mehmet devrinden itibaren siyasi bir güç olmaktan çıkmış ve sadece esnaf birliklerinin idari işlerini düzenleyen bir teşkilat halini almıştır (Kazıcı, 1988, 1/541).

Osmanlı esnaf teşkilatının en önemli gelişme aşamalarından olan esnaf gediklerinin doğuşu ise 17. yüzyılın ortalarından itibaren başlamaktadır (Kal'a, 1990, 181). Gedik kelimesi sözlükte çentik, yıkık yer, eksik, kusur, noksan, düşük dış, sanat ve ticarete becerikli kimse gibi anlamlara gelmektedir (Parlatır, 2006, 500). Terim olarak ise imtiyaz ve inhisar (tekelleşme) esasına dayanıp askeri, idari, hukuki ve iktisadi anlamlar ifade etmektedir (Akgündüz, 1996, 13/541).²

Gedik kavramı iktisadi anlamda, Osmanlı Devleti'nde esnafın sanatını icra edebilme yetkisi anlamına gelmekte olup, ayrıca her zanaat kolunun belirli bir sayı ile sınırlandırılması ve bu zanaat için gerekli olan dükkân ile içerisindeki âlet ve edevat anlamına da gelmektedir. Gedik usulüyle, bir sanat dalında kaç kişinin çalışacağı ve bu iş kolunda kaç dükkân açılacağı belirlenmekteydi. İhtiyaç olmadıkça esnaf ve dükkân sayısında artma veya azalma yapılmamaktaydı (Demirel, 1999, 3/508).

Gedikler “*Müstakarr*” ve “*havai*” olmak üzere başlıca iki türdü. Bunlardan havai gedikler şahsa aitti ve sahibi istediği yerde sanatını icra edebilirdi (Sıdkı, 1325, 31; Ünal, 2012, 129). İncelediğimiz bir arşiv belgesine göre hancılık, odabaşılık, kayıkçılık ve konumuz olan saka gedikleri havai tabir edilen gedikler arasında bulunmaktaydı.³ Müstakarr gedikler ise dükkân ve mağaza gibi sabit bir iş yeri bulunan gediklerdi. Bunların mutasarrıfları sanatlarını başka bir yerde icra edemezdi. Başka bir yere taşınacak olurlarsa gediklerini de resmi olarak nakletmek ve senedini değiştirmek mecburiyetindeydi (Sıdkı, 1325, 31; Ünal, 2012, 129-130; Osman Nuri, 1922-1338, 1/659-660). Bazı kaynaklar bu iki gedik türüne ek olarak bir de “*müstahlas*” gediklerden bahsetmektedir. Müstahlas gedikler, Şer'iyye Sicillerine göre binası yanmış veya bir yerden başka bir yere nakledilmiş olan gediklerdi (Akgündüz, 1996, 13/542; Koyuncu, 2018, 64).

Ekonomik gelişmeyi sağlamak için gerekli olan iktisadi ve hukuki şartları oluşturmak amacıyla devletin ve esnaf birliklerinin ortak çabaları sonucunda doğan (Kal'a, 1990, 186-187) gedik sistemi, 18. yüzyılın sonlarına doğru, esnaf örgütlerinin, gedikleşmeyi, içe kapalı mutlak bir tekelleşmeye dönüştürme çabaları nedeniyle devletin güttüğü hedeflerle çatışmaya başlamıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru

¹ Ahiler dışındaki diğer üç zümre Gaziler ve Alplar, Bâciyân-ı Rum ve Abdâlân-ı Rûm'dur. Bkz. (Köprülü, 1999, 84-102).

² Gedik kelimesinin askeri, idari ve hukuki anlamları için bkz. (Akgündüz, 1996, 13/541).

³ BOA. ŞD. 471/15.

havai gediklerin (örneğin hamallar, bina inşa eden nakkaşlar ve taşçılar gibi) ortaya çıkmasından sonra gedik sisteminde sapsmalar meydana gelmiştir (Kal'a, 1988, 141-142). Bu nedenle III. Selim döneminde çıkarılan bir fermanla gedikler düzenlenmiştir (Akgündüz, 1996, 13/542). II. Mahmut döneminde ise ekonomiye zarar veren gedikleşmiş esnaf örgütleriyle mücadelede etkili sonuçlar verecek uygulamalara başlanmıştır. Bu uygulamaların temelinde, gedikleşerek içe kapanma eğilimine giren esnaf örgütlerinin faaliyet alanlarını rekabete açmak bulunuyordu (Kal'a, 1988, 147). II. Mahmut Döneminde yeni bir gedik taksimi de ortaya çıkmıştır. Vakıf gediklerin lehine yapılan düzenlemelerden sonra II. Mahmut ve Haremeyn vakıflarına devredilen gedikler çoğalmıştır. Bu vakıflara bağlanan ve mutasarrıflarına yeniden senet verilen gediklere “nizamlı gedik” bunların dışındakilere ise “adi gedik” denilmeye başlanmıştır. Osmanlı hukukunda istisnai olarak meşruiyeti kabul edilen gedik usulü, ticarete inhisar usulünün 1853'te kaldırılmasıyla imtiyaz anlamını kaybetmiş ve yeniden önceki anlamıyla tasarruf hakkı olarak kabul edilmiştir. 1861 (H.1277) tarihli “Gedik Nizamnamesi” ile de gedik hakkına sınırlamalar getirilmiştir (Akgündüz, 1996, 13/542).

1 Mart 1913'te çıkarılan “Gediklerin İlgası Hakkında Kanun-ı Muvakkat” ile gedikler tasfiye edilmiş ve gediklerin yüzde doksanı kaldırılmıştır (Akgündüz, 1996, 13/542). Bu kanunun mimarı İttihatçıların meşhur Maliye Nazırı Cavit Bey'dir. “İlm-i İktisat” isimli eserinde “usul-ü serbesti”nin ekonomi açısından diğer yöntemlerden üstün olduğunu vurgulayan Cavit Bey, Osmanlı coğrafyasındaki iş özgürlüğü ve sanayi üzerindeki sınırlamalar arasında özellikle esnaf yönetmelikleri ve gedik usulünün altını çizmiştir (Tural, 2003, 75).⁴

Cavit Bey'in, kapitalistleşmenin önünde engel olarak gördüğü gedikleri kaldırmak için hazırlanan kanun tasarısı Nisan 1911'de Meclis-i Mebusan'a getirilmiştir. Ancak kanunun yasalaşması devam etmekte olan Trablusgarp Savaşı ile aynı yılın sonbaharında patlayan Balkan Savaşları ve birbirini kovalayan hükümet krizleri nedeniyle gecikmiştir. 5 Mart 1913'te Mahmut Şevket Paşa hükümeti tarafından meclisin kapalı olması nedeniyle geçici (muvakkat) kanun şeklinde uygulamaya konulan (Tural, 2003, 77) bu kanun 6 Mart 1913'te ise Takvîm-i Vakayi'de yayınlanmıştır (Düstur, Tertib-i Sani, 1332, 5/118). Aynı tarihte Dâhiliye Nezareti tarafından İstanbul Vilayeti ile Şehremaneti'ne de gönderilmiştir.⁵

1. Sakalara ve Saka Gediklerine Dair Bazı Bilgiler

Çalışmamızın merkezinde yer alan ve İstanbul'un su ihtiyacının karşılanmasına hizmet etmiş olan sakaların, gediklerin kaldırılmasından sonraki durumları hakkında bilgi vermeden önce saka kelimesi ve saka gedikleri hakkında bilgi vermenin gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Saka kelimesi temelde Yeniçeri Ocağı'nın su ihtiyacını temin edenler için kullanılan bir tabirdir. Kelimenin aslı Arapça “sakka” kelimesine dayanmaktadır. Anlamı da su taşıyan, su getiren demektir. Bu tabir halk arasında da aynı anlamda kullanılmıştır (Pakalın, 1983, 3/96).⁶ Bilindiği üzere su tesisatı olmayan

⁴ 1 Mart 1913 (22 Rebülevvel 1331) tarihli “Gediklerin İlgası Hakkında Kanun-ı Muvakkat”ın tam metni için bkz. (BOA. A.DVN. MKL. 54/24; BOA. İ.MMS. 158/18; BOA. ML. EEM. 971/1; BOA. DH. HMs.12/15; Düstur, Tertib-i Sani, 1332, 5/118-119).

⁵ BOA. DH. İD. 87/7.

⁶ Saka kelimesi tasavvuf literatüründe de özel bir anlama sahipti. Terimin tasavvuftaki karşılığı “mürşid-i kâmil” ve “pîr-i tarikat”tı. Sakalara, Bektâşi ve Alevî gelenek içerisinde ayrı bir önem atfedilmiş olup cemdeki başlıca hizmetlerden birisi saka/sakka hizmetiydi. Sakalar, Yeniçeri Ocağı'nın su ihtiyacını temin ettikleri gibi Osmanlı sarayında da suyun temininden sakacıbaşı sorumluydu. Sakacıbaşı sarayın

eski İstanbul evlerinde su ihtiyacı çeşitli yollarla karşılanırdı. En kolay yol ise mahalle çeşmeleri idi. Çeşmelerin önünde kalabalıkların oluşması, bazı evlerin çeşmelerden uzak olması ve ev işlerinin her zaman çeşmeye gitmeye müsait olmaması gibi nedenler İstanbul halkını su temini için çözüm arayışına itmiştir. Bu amaçla 15. yüzyılda kurulan saka loncası, evlere para karşılığında su taşıyan kişileri bir araya getirmiştir. Buna göre her mahallenin loncaya kayıtlı belirli sayıda sakası bulunmaktaydı. Sakalar sularını sebillerden alırlardı. Ayrıca sebillerin önünde toplanarak buralardan su alacak vatandaşları engellemeleri için de hangi sebilden hangi sakaların su alacakları belirlenmişti. İzin belgesi (gedik) olmadan su alıp satmak yasaktı. Saka gediği bir imtiyaza bağlı olarak alınır, satılır ve varislere intikal ederdi (Göktaş, 1994, 6/420).

Şekil 1: Cebecibaşı Abdullah Ağa Çeşmesi'nde Sakalar, Taksim/Sébah&Joallier. Kaynak: <http://www.eskiistanbul.net/2414/cebecibasi-abdullah-aga-cesmesi-nde-sakalar-taksim-sebah-joallier#lg=0&slide=0> Erişim: 22.11.2022.

su hizmetlerini kendisine bağlı görevlilerle yürütürdü. Bununla birlikte sakalar, savaşlarda da en önemli görevliler arasındaydı. Sakalar, savaş sırasında yürüyüş yapan ya da cephede savaşan Kapıkulu Ocakları'na mensup askerlere su dağıtırlardı. Bkz. (Şahin, 2017, 147). Sakaların ahlaki ve mesleki eğitiminde önemli bir yer tutan "*Kitab-ı Sakka/Sakalar Fütüvvetnâmesi*"ne göre sakanın büyüğünü küçüğünü bilmesi, ilmihal bilgilerini öğrenmesi, pîrini tanıması, âdâp ve erkânı yerine getirmek için dini hükümleri öğrenmesi gerekiyordu. Sakalık sınıfına alınırken yapılan merasimlerin anlamı ve tarihi bir hikâyesi vardı. Örneğin sakanın kuşandığı kemerin aslının Cenneteki asma çubuğundan olduğu, bunu Cebrâil'in, Hz. Âdem'in beline bağladığı, onun da dünyaya gelince Şit Peygambere bağladığı, ondan da sırasıyla peygamberlerin birbirine bağladığı ve en sonunda da Hz. Muhammed'e emanet edildiği belirtilmiştir. Kemer daha sonra Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'ye kalmış, o da sakaların Piri Süleyman-ı Kûfî'nin beline bağlamıştır. Süleyman-ı Kûfî ise kemeri Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e bağlamıştır. Çapraz (yelek) giyme ise Yunus Peygamberden kalmıştır. "*Saka kamçısı*", Hz. Hamza'dan, "*kamçı salma*" Hz. Ali'den, "*kamçının salkımları*" Hz. İbrahim'den kalmıştır. Bektaşilikte önemli yer tutan dört kapı anlayışı ise fütüvvetnâmede şu sıra ile anlatılmıştır. Dört kapı selâmı yazıldıktan sonra, dört kapı pîrleri olarak; Hz. Âdem, Hz. Musa, Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed yazılmıştır. Tarikat pîrleri olarak Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, marifet pîrleri olarak da Selmân-ı Fârisî, Süleyman-ı Kûfî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Havva Anamız yazılmıştır. Hakikat pîrlerinin gaip kırk erenler olduğu, Şeriatın bir ulu ağaç olup, güneşin şeriat, budaklarının tarikat, dallarının hakikat, yemişlerinin ise marifet olduğu belirtilmiştir. Eserde, sakaların kışladaki yerinin önemi belirtildikten sonra, bir araya geldiklerinde birbirlerine gösterecekleri saygı ve konuşma adabı üzerinde durulmuş ve bu bağlamda fütüvvetin üç kısma ayrıldığı, bunların da Allah'ın hukukunu korumak, Resulün sünnetini gözetmek ve Ehlullah ile sohbet etmek olduğu belirtilmiştir. Daha sonra ise sakanın özellikleri sıralanmıştır. Aşık, sadık ve derviş olan sakaların ilimle donanmış olmaları, dünyevi heveslerden ilgiyi kismeleri, Allah'a karşı salih amelî korumaları ve her sözü hikmet ile söylemeleri tavsiye edilmiştir. Ayrıca postun Fâtîha süresi ile mühürlenip açıldığı, sakalık yolunun Allah'ın rızası, Peygamberin şeriatı ve üstadın eğitimi ile öğrenildiği, sakalığa hidayet kapısından girilip rıza kapısından çıktığı ve sözünde durmanın önemi vurgulanmıştır. Bkz. (Şen, 2013, 34-35). Sakabaşılığın şartları, post sahibi olabilmek için gereken şartlar, saka-pîr ilişkisi ve gündelik işlerde riayet edilmesi gereken âdâp hakkında ayrıca bkz. (Şen, 2013, 36-39).

Terkos ve diğer şirket suları ile Kâğıthane memba sularının borularla Galata, Beyoğlu ve çevresine getirilmesi saka gediklerinin önemini kaybetmesine neden olmuştur. Bununla birlikte gerek gedik sahiplerinin gerekse de sakalarla halkın zaman içerisindeki şikâyetleri Şehremaneti'ni uğraştırmıştır (Osman Nuri, 1922-1338, 1/666).

Eski İstanbul'da halk sakalardan ve gedik usulünden zamanla şikâyetçi olmuştur. Bu durumun nedeni ise sakaların bazı çeşmeleri, sanki mülkleriymiş gibi kullanmaları ve çeşmelerden su aldıktan sonra suyunu kesmeleridir. Bu nedenle mahalle halkı ya da çeşme yaptıran kimseler gediği olmayan bazı çeşmelerin üzerine “*Bu çeşmede saka gediği yoktur*” ibaresi yazılmış mermer levhalar koymuşlardır (Göktaş, 1994, 6/420).⁷ Çeşme vakfedenler, sakaların kendi çeşmelerinden su alıp satmalarını istemiyorlarsa bunu çeşme vakfiyesinde veya kitabesinde belirtirlerdi. Sakaların devamlı su aldıkları çeşmeler ise saka çeşmesi olarak isimlendirilirdi (Urfalıoğlu, 2015, 8/470; Kızıltoprak vd., 2006, 1/52). Saka çeşmeleri, sade ve büyük lüleli ve bazen yan yana birkaç tane olurdu (Öz, 1947, 6).

Şekil 2: Çeşmeden su alan sakalar/ Gülmez Frères Fotoğrafi. Kaynak: <http://www.eskiistanbul.net/7040/cesmeden-su-alan-sakalar-gulmez-freres-fotografi#lg=0&slide=0> Erişim: 22.11.2022.

Sakalar atlı ve yaya sakalar olmak üzere iki gruba ayrılırlardı (Kalyoncu, 2021, 375). Sakalar suyu evlere, ilk başlarda “*kırba*” denilen deri tulumlarda taşınırlardı. Kırbalar, 45-50 litre kadar su alır ve sakaların omuzlarına deri bir kayışla asılırdı. Sakalar, kırbalarının altına ciğerlerini rutubetten koruması için deri bir yelek giyerlerdi. Görünüş itibarıyla oldukça çirkin olan kırba, su taşımak için oldukça pratik bir araçtı. Sakalar evlerin önüne geldikleri zaman kapının önüne sıralanmış kovalara veya içeride bulunan büyük, ağzı kapalı küplere kırbanın fil hortumu gibi uzanan meşin borusuyla suyu boşaltırlardı. Su boşaldıktan sonra ise saka, hortumu kırbanın üzerindeki çengele takarak başka bir eve

⁷ Halkın sakalardan olan şikâyetleri ya da en azından sakaların umursamazlığı Osmanlı mizah basınına da yansımıştır. Öyle ki *Çaylak*'taki bir karikatürde sakaların umursamazlığı ve suların pisliği şu diyalogla anlatılmıştır: Çeşmeden su için efendi, saka ile konuşuyor:

-Of... *Bu su fena kokuyor.*

Saka: *Efendi, bu evveli böyle değildi. Otuz-kırk gündür içine bir kedi düştü de böyle oldu.*

-Ey burada buna bakacak kimse yok mudur? *Bu herkesin midisini fesada verir! Fena şey..., Bkz. (Özgül, 2015, 7/191).*

doğru yola koyulurdu (Göktaş, 1994, 6/420).⁸ Bununla birlikte bazı evlerin giriş kapısının yanında “*saka deliği*” diye adlandırılan taştan küçük tekneler olurdu. Bu teknelere doldurulan su, tekneye bağlı boru vasıtasıyla avludaki veya evin içerisindeki küplere dolardı. Bazı evlerde ise abdesthane ya da sofalara yapılan çeşmelerin duvara gömülü çömlek biçimindeki küçük su haznelerine yine aynı sistemle su doldurulur ve oradan da bir boru ile musluğa su verilirdi (Kızıltoprak vd., 2006, 1/52).

Bazı sakalar, kırbaları sırtlarında dolaşırken bazıları ise daha çok para kazanmak için at veya eşek sırtına üç dört kırba asarak ticaretlerini yaparlardı. Atla dolaşan sakalar özellikle kahve ve lokanta gibi suyun fazla tüketildiği yerlere satış yaparlardı. Müşteriler, paralarını aydan aya kırba hesabıyla öderlerdi. Çetele veya kertme geleneği yaygındı. Saka, her gün bıraktığı kırba sayısı kadar evin kapısının kenarına tebeşirle işaret koyar ve ay sonunda bunları toplardı. Ancak hemen hemen her ay müşterilerle sakalar arasında çetele kavgası yaşanırdı. Hatta bazı müşteriler, sakaların ortası kesik tebeşir kullandığını ve bir çekişte iki çizgi çekerek hile yaptıklarını iddia etmekteydi. 19. yüzyılın sonundan itibaren kırba ile su taşıma geleneği ortadan kalktı. Hamidiye, Terkos suyu taşıyan sakalar, sularını gaz ya da zeytinyağı tenekelerine doldurarak at arabalarıyla satmaya başlamışlardı (Göktaş, 1994, 6/420).

Sakaların bir görevi de yangınlarda su taşımaktı (Göktaş, 1994, 6/420). Bir zamanlar evleri ve konakları ahşaptan yapılmış olan İstanbul’da sık sık meydana gelen yangınlar birçok evin yanmasına ve can kayıplarının yaşanmasına neden olurdu. Küçük bir tedbirsizlik sonucunda çıkan yangınlar kısa sürede şehrin büyük bir kısmını kül yığını haline çevirirdi (Kılıç, 2013, 8). Ellerinde topraktan yapılmış hafif su kapları taşıyan binlerce saka, yangın yeri ile su kemeri arasına kısa mesafelerle dizilir ve elden ele geçirmek suretiyle taşınan sular yangın pompalarına ulaştırılırdı (Kuzucu, 2015, 4/399).

İstanbul’daki atlı ve yaya sakalar 1726’da bir düzenlemeye tabi tutuldular (Yurdakul, 2010, 175). Ancak saka gediklerine dair asıl önemli düzenleme 1866’da yapıldı. Su tesislerinin iyi bir şekilde korunması, hizmetlerin adil ölçüler içerisinde devam ettirilmesi, sulara mutasarrıf olanlarla, saka gediği sahiplerinin hak, yetki ve sorumlulukları 27 Aralık 1866 (15 Kânunuevvel 1282) tarihli nizamname ile düzene konuldu (İnan, 1994, 35).⁹

⁸ Refik Halit Karay, “*Üç Nesil Üç Hayat*” isimli eserinde: “*Kırba, sevimsiz hatta içi çıkarılmış bir işkembe benzemek itibarıyla çirkin bir şeydi ama hem doldurma, hem boşaltma cihetinden pek pratikti; sırttan indirmeye, elde taşımaya, başkasının yardımına lüzum bırakmazdı. Saka, eve girince küpün kapağını kaldırır, kurbanın ağzını çevirdi mi, su, kısa bir müddet zarfında lok lok bu deri kaptan toprak kaba nakli mekân ediverirdi. Ondan sonra tebeşirle kapı pervazına çizgi çekmekten başka iş kalmazdı.*” diyerek bu bilgiyi doğrulamaktadır (Karay, 2009, 179). Bununla birlikte Tahsin Öz, meşin kırbaların sihihi olmaması nedeniyle Cemil (Topuzlu) Paşa’nın Şehreminliği döneminde yasaklandığını belirtmektedir. Bkz. (Öz, 1947, 6). Daha erken tarihli bir arşiv belgesi ise oldukça ilginçtir. “*Mahmut Paşa’da Tarak ve Kaşık Tüccarı Hafız Efendinin Yazıcısı Abdülkadir*” mührüyle verilen Haziran 1902 tarihli arzuhale göre sakaların daha önce kullandıkları kırbalar yerine kullanmaya başladıkları gaz tenekeleri suyu sağlıklı bir hale getirdiğinden halkın sağlığı için yeniden kırbaların imal ettirilerek kullanılması istenmektedir. Bu konuda Şehremaneti’nden, Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 7 Ocak 1903 tarihli yazıda ise gaz tenekeleriyle su taşınmasının zararlarının Hıfzıssıhha-ı Umumiye Komisyonu’na sorulduğu belirtilmektedir. Buna göre gaz tenekelerinin içerisine toz dolmamak üzere ağızları kapalı olmak şartıyla kullanılmasının temizlenmesi mümkün olmayan kırbalara göre daha uygun olduğu ifade edilmiştir. Bkz. (DH.TMIK.M. 131/11).

⁹ Nizamnamenin tam metni için bkz. (İnan, 1994, 35-37; BOA. ŞD. 729/33; BOA. ŞD. 200/30).

2. Gediklerin Kaldırılmasından Sonra Saka Gediklerinin Durumlarına Dair Bazı Tespitler

1 Mart 1913 tarihli “*Gediklerin İlgası Hakkında Kanun-ı Muvakkat*”ın yürürlüğe girmesinden sonra saka gediklerinin varlıklarını devam ettirdikleri ve bunlara ait bazı durumların resmi yazışmalara konu olduğu görülmektedir. Bu noktada değineceğimiz ilk belge aralarında saka gediklerinin de bulunduğu ve “*havai*” olarak tabir edilen gediklerin durumlarındaki belirsizliğe dairdir. İncelediğimiz bir arşiv dosyası içerisindeki belgeler özelde Uzun Çarşı’daki Katırcı Hanı’nda bulunan odabaşılık ve hancılık gediklerinin durumuna dairdir. Bu konuya dair Şehremaneti, Maliye Nezareti ve Şura-yı Devlet arasında bir dizi yazışma yapılmıştır. Maliye Nezareti’nden, Şura-yı Devlet’e gönderilen 15 Ağustos 1915 tarihli yazıya göre gediklerin türleri hakkında yapılan inceleme sonucunda İstanbul’da¹⁰ ve bilâd-ı selâsede¹¹ iki yüz altmıştan fazla gedik olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, geçici kanunun yürürlüğe girmesine rağmen bazı gediklerin varlıklarını devam ettirdiğini göstermektedir. Belgeye göre bu gediklerin büyük çoğunluğu müstakarr (sabit) gediktir. Ancak içlerinde hancılık, odabaşılık, kaykıcılık ve saka gedikleri gibi istikrarlı bir yeri olmayan ve “*havai*” tabir edilen gedikler de bulunmaktadır. Belgede istikrarlı bir yerleri olmaması nedeniyle gayrimenkulle de ilişkisi bulunmayan bu tür gediklerin söz konusu kanuna tabii tutulmalarının uygun görülmediği belirtilmiş ve Şehremaneti Meclisi eski başkâtibi Salim Bey tarafından ferağ (tapuda bir başkasının üstüne geçirme) talep olunan odabaşılık gediği de bu türden sayılmıştır.¹²

10 Ekim 1915 tarihli diğer bir belgede ise Defter-i Hakanî Emaneti’nin cevabi tezkeresine ve Dâireye davet olunan Senedat Müdürü Rüştü Bey’in verdiği bilgilere göre odabaşılık gediği havai gedik olup bunların kaldırılması hakkında kanunda bir açıklık bulunmaması nedeniyle bu tür gedikler hakkında geçerli olan teamüle göre işlem yapılması uygun görülmüştür.¹³

Bunun üzerine Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia Dairesi havai gedik niteliğindeki saka gediklerinin ilgası için 30 Ekim 1915’te bir mazbata hazırlamıştır. Oldukça uzun olan ve konunun detaylarına dair bilgiler veren bu mazbataya göre Saka Esnafı Cemiyeti, mahalle bekçileriyle diğer birtakım kişilerin gaz tenekeleriyle halka su taşıyarak haklarına tecavüz etmesinden şikâyetçidir. Bu nedenle ya bunların engellenmesini ya da ellerinde bulunan gedik senetlerinin karşılığı olan paranın iade edilmesini istemiştir. Mazbatada 27 Aralık 1866 tarihli nizamnameye göre saka gediklerinin mahlûl¹⁴ oldukça başka birisine verilmeyerek iptal edildiği hatırlatılmıştır. Ancak mahlûl olmayan ve senet karşılığında tasarruf edilmekte olan saka gediklerinin tasarruf hakkının korunması gerektiği de belirtilmiştir (Yurdakul, 2010, 176-177).¹⁵

Mazbatada halkın en önemli ihtiyaçlarından olan çeşmelerden su taşıma hizmetinin önemi vurgulanarak saka gediği mutasarrıflarının haklarının nasıl korunacağı konusunda Dâhiliye Nezareti’nden gelen yazı üzerine ilgili dairelerle görüşmeler yapıldığı da ifade edilmiştir. Buna göre gediklerin bedellerinin Evkaf

¹⁰ BOA. ŞD. 471/15.

¹¹ Eyüp, Galata ve Üsküdar’ın üçüne birden verilen isim. Bkz. (Sertoğlu, 1986, 122).

¹² BOA. ŞD. 471/15.

¹³ BOA. ŞD. 471/15.

¹⁴ Mahlûl, mirasçısı olmayan ve hükümete kalan miras. Bkz. (Devellioğlu, 2001, 568).

¹⁵ BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH.UMVM.88/73; BOA. ŞD. 200/30.

Hazinesi'nden iade edilerek ilga edilmesinin uygun olacağına dair olan 22 Mayıs 1912 tarihli mazbatanın gönderilmesi istenmiştir.¹⁶

Ayrıca saka gediklerinin ferağ ve intikaline dair işlemlerin Şehremaneti tarafından yapılması, bu işin başka bir daireye bırakılmayarak gediklerin lağvedilmesi ve bununla birlikte su nakliyatının da uygun bir şekilde temin edilmesinin 27 Aralık 1866 tarihli nizamname icabından olduğu hatırlatılmıştır. 1866'dan 1915'e kadar geçen uzun süre içerisinde gediklerin ortadan kalkmış olması gerekirken elde hala birçok gedik senedi olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle imha edilmemiş gedik senetlerinin sayısı ve bedellerinin ne kadar olduğuna dair Evkaf Hümayun Nezareti'nden gönderilen tezkere ile Şura-yı Devlet'e havale edilen 14 Temmuz 1914 tarihli tezkere ve yine Şehremaneti'nden alınıp gedik bedellerinin henüz ödenmediğine dair olan eski Ermeni Sakalar Kethüdası Vartan'ın arzuhalı Maliye ve Nafia Dairesi'nde okunmuştur.¹⁷

Evkaf Nezareti'nin tezkeresi ile Şura-yı Evkaf'ın buna bağlı karamamesinde saka gediklerinden kaç adedinin mahlûliyet¹⁸ nedeniyle kaldırıldığıının konuyla doğrudan vazifeli olan Şehremaneti tarafından bilinmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca sahiplerinin uhdesinde bulunan gediklerin kaldırılması halinde bedelinin hangi kurum tarafından ödenmesi gerektiği de ele alınmıştır. Buna göre bu gedikler Evkaf tarafından ihdas edilmiş ve karşılığında da bir bedel alınmıştır. Şura-yı Devlet, bu bedellerin Evkaf Nezareti tarafından ödenmesini uygun görmüştür ancak karşılık tedarikindeki güçlük belirtilerek gediklerin ilgasına dair olan 1 Mart 1913 tarihli geçici kanunun birinci maddesine işaret edilmiştir. Bu maddenin ikinci fıkrasında yer alan "*Müsakkafât*¹⁹ ve *müstegallât*²⁰ hâricinde ve bazı çarşı ve sokak köşelerinde muhaddes gedikler dahi bedel-i mislileri Şehremanetince tesviye olunmak üzere bi'l-küllüye ilga edilmiştir." ifadesine dayanarak saka gediklerinin de bu fıkrada bahsedilen gediklerden olduğu belirtilmiş ve meselenin bu kanun ile halledildiği beyan olunmuştur.²¹

¹⁶ BOA. BEO. 4385/328830 ve ayrıca 22 Mayıs 1912 tarihli Şura-yı Devlet mazbatasında halkın suya olan ihtiyacı nedeniyle hayırs severler tarafından yer yer çeşmeler inşa ettirildiği belirtilmiştir. Ayrıca suların daha önce Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından bir bedel karşılığında gedige bağlanması uygun görülmediği gibi söz konusu gediklerin ilgası için bedellerinin Şehremaneti'ne ödettirilmesi de uygun bulunmamıştır. Bununla birlikte çeşmelerden herkesin istifade etmesi ve vakıfların amaçlarına aykırı olarak yapılmış bir muamele için Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından alınmış olan gedik bedellerinin sahiplerine iade edilmesi ile gediklerin ilga edilmesinin uygun olacağına Evkaf Nezareti'ne bildirilmesine karar verilmiştir. Bkz. (BOA. ŞD. 200/30).

¹⁷ Eski Ermeni Sakalar Kethüdası Vartan, Sadaret makamına hitaben yazmış olduğu 20 Temmuz 1914 tarihli arzuhalinde Ermeni saka esnafının taleplerini belirtmektedir. Buna göre Vartan, Beyoğlu bölgesindeki çeşmelerde Ermeni sakalarına ait gedikler hakkındaki işlemlerin 18 seneden beri sonlandırılmadığı ve fukara Ermeni esnafın zor durumda kaldığını belirtmektedir. Vartan'ın iddiasına göre gedikleri son Ermeni hadisesi nedeniyle ellerinden alınmıştır. Ancak yine II. Abdülhamid Döneminde kendilerine geri verilmiş olan gedikler için tazminin bir bedel verilmesi gerek Şura-yı Evkaf gerekse de Şura-yı Devlet tarafından kararlaştırılmış ve konu Şehremaneti'ne tebliğ edilmiştir. Bu kararın icra edilmesi beklenirken evrakı 13 Temmuz 1914'te yeniden Şura-yı Devlet'e havale edilmiştir. Vartan, arzuhalinin devamında gedikler için kendilerine verilecek bedelin ne kadar olduğuna dair bilgileri olmadığını da belirtmiş ve taleplerini sıralamıştır. Buna göre eğer gedik bedeli ödenecekse bunun miktarı belirlenerek bir an önce ödenmelidir. Yok, ödenmeyecekse nasıl ki Müslüman sakalar gediklerine sahiplerse kendilerinin de hukukları iade olunmalıdır. Bkz. (BOA. ŞD. 200/30; Yurdakul, 2010,177).

¹⁸ BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH. UMVM. 88/73. Mahlûliyet, mutasarrıflarının mirasçı bırakmaksızın ölümü üzerine taşınmaz malların sahipsiz kalmasıdır. Bkz. (Güneri,1978, 22).

¹⁹ Müsakkaf olan, üzeri dam ile örtülü olan yerler (ev, han, dükkân gibi). Bkz. (Devellioğlu, 2001, 737).

²⁰ Gelirlerinden yararlanılan arazi, bağ, bahçe ve maden ocağı gibi vakif gayri-i menkullere müstegallât adı verilir. Bkz. (Günay, 2012, 42/478).

²¹ BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH. UMVM. 88/73; BOA. ŞD. 200/30.

Bunun üzerine Şehremaneti'nden alınan 2 Eylül 1914 tarihli tezkerede gediklerin ilgası hakkındaki geçici kanunun söz konusu maddesiyle bazı gediklerin bedellerinin ödenerek kaldırılması külfetinin Şehremaneti'ne verilmesinin bunların Şehremaneti'ne ait çarşı ve sokaklarda sabit (müstakarr) bulunmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Ayrıca çeşmelerdeki saka gediklerinin bunlarla karıştırılmaması gerektiği de ifade edilmiştir. Meselenin çözümü kavuşturulması için bu gediklerin nasıl ihdas edildikleri hakkında bilgi almak üzere Evkaf Nezareti Hukuk Müşaviri Seniyüddin Bey davet edilmiştir. Seniyüddin Bey, bu gediklerin sadece küçük bir bölümünün vakıflar tarafından ihdas edildiğini geri kalanının ise ya vakfedenin şartı gereğince ya da mahalle ahalisinin teşebbüsleriyle vücuda getirilmiş olduğunu beyan etmiştir.²²

Bununla birlikte Şehremaneti'nden 17 Eylül 1915'te bir tezkere alınmıştır. Bu tezkerede ne kadar gedik senedi mevcut olduğu, bunlardan ne kadarının vakıflardan, ne kadarının vakfedenler tarafından ve ne kadarının da mahalle sakinlerinin teşebbüsleriyle vücuda getirildiği, saka gedikleri ilga edilecek olursa tazmin bedellerinin ne kadar olacağı, tanzim bedelleri yüksek bir meblağ tutarsa bu miktarın ödenmesiyle gediklerin ilgası mı yoksa ilk etapta ilgadan kaçınarak 1866 tarihli nizamnamenin uygulanmasına devam edilmesi ve herhangi bir bedel ödmeden yavaş yavaş ilgalarının gerçekleşmesini beklemenin mi daha uygun olacağı gibi hususlar üzerinde durulmuştur.²³

Bu tezkereye göre İstanbul'da 1866 tarihli nizamnameye göre tutulan defterde 587 adet saka gediği kayıtlıdır. Bu gediklerden 35 adedi sahipsiz durumdadır. Yeni yapılan ilan üzerine sahipleri tarafından Şehremaneti'ne ibraz olunan ve mevcut kayıtlar ile doğruluğu teyit edilen seksen kadar da gedik senedi bulunmaktadır. Ancak gerek savaş hali gerekse de diğer bazı sebepler nedeniyle bütün ilgililerin haberdar edilmesinin mümkün olmadığı da ifade edilmiştir. Bununla birlikte haberdar olanlar da diğer bazı nedenlerden dolayı müracaat etmediklerinden bu konuda tam ve kesin bir bilgi alınamamıştır.²⁴

²² BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH. UMVM. 88/73; BOA. ŞD.200/30.

²³ BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH. UMVM. 88/73.

²⁴ BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH. UMVM. 88/73. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda "Bel-MTF-071060" demirbaş numarasında rastladığımız bir rapor konumuzla ilgilidir. Üzerinde herhangi bir tarih bulunmamakla birlikte okunduğunda bu raporun 1914-1915 yıllarında hazırlandığı kanaati oluşmaktadır. Raporun sonunda konuya ilişkin bir heyetin üyesi olduğu anlaşılan Ali Rıza Bey'in imzası bulunmaktadır. Raporun üzerinde ise "Hülasa: Saka gedikleri hakkında tetkikat ve bazı mütalaatı havi rapordur" notu yer almaktadır. Raporda, 29 Ocak 1867 tarihli tezkerede saka gediği namıyla mevcut olan gediklerin 1300 adetten ibaret olduğu, bunların "sakabaşılardan mühriyle ve ihticaca gayr-ı salih evrak" ile tasarruf olunmasından dolayı zaman içerisinde bazı hile ve fesad karışarak gerek esnaf gerekse de gedik sahiplerinin mağduriyetlerine neden olduğu belirtilmektedir. Ali Rıza Bey, tezkerede saka gediklerinin 1300 adet olduğu belirtilse de Şehremaneti'ne yapılan müracaat sonucunda deftere kayıtlı saka gediği senedinin 587 adet olduğunun tespit edildiğini de belirtmektedir. Hatta bunların o zamanki esnaf teşkilatına göre kaç adedinin hangi kollarda bulunduğunu gösteren defterden detaylı bir bilgi de almıştır. Buna göre Kumkapı'da 28, Langa'da 28, Aksaray'da 20, Samatya'da 36, Karagümrükte 18, Eyüp'te 31, Balat'ta 56, Cibali'de 30, Kırk Çeşme'de 26, Ayasofya'da 13, Hasköy'de 53, Kasımpaşa'da 15, Garp Kapı'da 21, Karaköy'de 35, Beyoğlu'nda 77, Tophane'de 42, Beşiktaş'ta 16, Üsküdar'da 22, Çakmakçılar'da ise 20 adet olmak üzere toplam 587 adet saka gediği bulunmaktaydı. Ali Rıza Bey, 1867'den içerisinde buldukları güne gelinceye kadar bu gediklerden 35 adedinin mahlûl olarak kayıtlarının silindiğini belirtmektedir. Heyetleri tarafından çalışılmaya başlanacağı sırada durumun Türkçe ve Ermenice gazeteler tarafından ilan edildiğini hatta iki ay sonra bu ilanın tekrarlandığını da belirtmektedir. Bu müddet zarfında oldukça az müracaat olmuştur. 30 Aralık 1914 tarihinden 13 Haziran 1915'e kadar bu

Şura-yı Devlet'te yapılan değerlendirmede iki önemli konu ele alınmıştır. Bunlardan ilki saka gediklerinin ilga edilmesinin uygun olup olmadığıdır. İkincisi ise eğer ilga edilirse sahiplerine ödenmesi gereken bedelin ödenip ödenmeyeceği ve ödenirse de kim tarafından ödeneceğidir. Bu konulardan birincisi hakkında fikir alışverişi yapılırken Reis Nazif Bey ve azadan İhsan Bey, vakıflar tarafından usulüne uygun olarak vakfedilmiş olan gediklerin ilgasının uygun olmayacağını belirtmişlerdir. Ancak çoğunluk ise gedik ihdası hakkının devlete ait olduğunu belirterek devletin bu konudaki kararını her an değiştirebileceğini ifade etmiştir. İkinci konuda ise ilga nedeniyle gedik sahiplerine bedel ödenmesi gerektiği hususunda görüş birliğine varılmıştır. Ancak bu bedelin kim tarafından ödeneceği konusunda ise görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır.²⁵

Azadan Sami Bey, bu gediklerin kurucusu kim ve kuruluşu ne şekilde olursa olsun devletin bunların kuruluşlarına engel olmadığını ve bir nizamname ile tasarruflarına ait bazı hususları Şehremaneti'nin kontrolüne verdiğini belirtmiştir. Sami Bey, sözlerinin devamında bu gediklerin de diğer gedikler ve gayrimenkuller gibi devlet himayesine girerek alınıp satıldıklarını ifade etmiştir. Ayrıca bunların tasarruf kabiliyetlerinin yok edilmesi gerekli görülüyorsa benzer durumlarda yapıldığı gibi devlet tarafından istimlak yoluna gidilmesinin doğru olduğunu da belirtmiştir. İstimlak bedelinin ise şehrin su ihtiyacını karşılamakla vazifeli olan ve gediklerin varlığını buna engel görerek onların lağvedilmesine karar veren daire tarafından ödenmesi gerektiğini de ifade etmiştir.²⁶

Çoğunluk ise bu bedellerin ne devlet tarafından ne de ilgayı gerektiren gerekçeleri belirleyen Şehremaneti tarafından ödenmesinin uygun olmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu gedikleri ihdas edenlerin temsilcilerine müracaat edilerek bedellerin onlardan talep edilmesinin gerektiğini de ifade etmişlerdir. Şura-yı Devlet'teki değerlendirmede son görüş olarak gediklerin ilgası hakkındaki geçici kanunun birinci maddesinin ikinci fıkrasındaki hükmün saka gediklerine uygulanmasının uygun görülmediği ve ilganın özel bir kanun ile yapılması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştır.²⁷

Maliye ve Nafia Dairesi'nin mazbatası 1 Kasım 1915'te Heyet-i Umumiye önünde okunmuştur. Mazbatada, 1 Mart 1913 tarihli geçici kanunun hükümlerinin

konuda ne kadar gayret edilirse edilsin defterde kayıtlı senetler hakkında daha fazla bilgi alınmamıştır. Ali Rıza Bey'de ve heyette oluşan kanaate göre ilanlardan gerekli faydanın sağlanamaması başka bir ifadeyle de defterde kayıtlı senet sahiplerinin birçoğunun müracaat etmemesi çeşitli sebeplere dayanmaktadır. Bu sebepler arasında birçok kişinin senedini kaybetmiş olması, miras kalan gedik sahiplerinin müracaat edip intikal muamelesini yaptırmamış olması, halkın bir kısmının gediklerin lağv edilmesinden sonra bu senetlerin bir işe yaramayacağını düşünmesi, sakallıkla meşgul olanların veya bunların varislerinin yüzde doksan taşra ahalisinden olması nedeniyle haber alamamaları bulunmaktadır. Bununla birlikte seferberlik nedeniyle halkın önemli bir kısmının askerde bulunması, bazı senet sahiplerinin lakayt davranması, birçok seneden beri aranılmayan gedik senetlerinin biranda aranmasının bunlardan vergi alınacağı düşüncesini uyandırması, aylık cüzzi bir miktar kiraya sahip olan senet sahiplerinin senet ibraz etmek için zahmete girmemesi de etkili olmuştur. Ali Rıza Bey, devam eden gedik senetlerinin net bir şekilde belirlenmesinin mümkün olmadığını, tazmin bedelleri için kayıtlı olan 587 adet senet mevcutsa da bu senetlerin ne kadarının mahlûl olduğu anlaşılacağı için bu konunun da açıklığa kavuşturulamadığını belirtmiştir. Eğer tazminat bedeli yüksek bir miktar tutar ise bu miktarın ödenmesiyle gediklerin ilgası mı yoksa hemen ilgadan kaçınarak nizamnamenin uygulanmasına devam edilmesi ve gediklerin herhangi bir bedel ödenmeden tedricen ortadan kaldırılmasının mı uygun olacağını Şehremaneti'nce takdir edilmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Bkz. (Atatürk Kitaplığı, Bel-MTF-071060, Erişim Tarihi 28.09.2022).

²⁵ BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH. UMVM. 88/73.

²⁶ BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH. UMVM. 88/73.

²⁷ BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH. UMVM. 88/73.

saka gediklerini kapsamadığı belirtilmiştir. Ayrıca saka gediklerinin ilgası uygun görüldüğü takdirde gerek bu amacı gerçekleştirmek gerekse de tazminata ait meseleleri ortadan kaldırmak için bir kanun hazırlanmasının gerekeceği ifade edilmiştir.²⁸

Şehremaneti'nden, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Mart 1916 tarihli bir yazı ise Şura-yı Devlet'in bu kararından sonra konuya açıklık getirmiştir. Bu yazıya göre devletçe bir bedel karşılığında dağıtılan, mülkiyet olarak tasarruf olunan ve nizamlı gedikler türünden sayılmayan saka gedikleri zamanında sakabaşıları tarafından ihdas edilerek birtakım kimselere verilmiştir. Geçen zamanla birlikte büyük bir kısmı sahihsiz kalmış, çeşmelerin bir kısmı yıkılmış, bir kısmı yangınlar nedeniyle yola dönüşmüş ve az bir kısmı da tasarruf şekli bilinmeyen bir hal almıştır. Bu durumun nedenleri arasında geçmişte yangın söndürme görevini de üstlenmiş olan sakaların meydana gelen teknik ilerleme ve kurulan itfaiye teşkilatı sonrasında önemini kaybetmesi, memba sularının şehre getirilmesi, Terkos ve Elmalı gibi şirket sularının birçok haneye ulaştırılması ve eski çeşmelerin ortadan kalkması bulunmaktadır. Bu nedenlerden dolayı da saka gediklerinin ilga edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁹

İlga ve tasarruf senetlerine ait bedelin nasıl ödeneceği konusunda ise Şehremaneti Hukuk Müdüriyeti tarafından hazırlanan ek kanun maddesine ait layiha takdim edilmiştir. Bu layiha ile saka gedikleri kaldırılmıştır. Saka gediklerinin bedellerinin ise ihdas edenleri yani kurucuları tarafından ödeneceği layihada açık bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca senet sahiplerine kanunun yayınlanmasından itibaren bir yıl içerisinde ait olduğu daireye müracaat ederek tasarruflarını ispat etme mecburiyeti getirilmiştir. Belirtilen süre içerisinde müracaat etmeyenlerin ise bir hak iddia edemeyecekleri ifade edilmiştir.³⁰

²⁸ BOA. BEO. 4385/328830; BOA. DH. UMVM. 88/73; BOA. ŞD. 200/30.

²⁹ BOA. DH. UMVM. 88/73. Konuya ilişkin bir raporun altında imzası bulunan Ali Rıza Bey, raporun son kısmında toparlayıcı nitelikte bir özet yapmış ve şu bilgileri vermiştir. Gedikler meselesi senelerden beri devam eden ve bir türlü halledilemeyen bir konudur. Bu vesile ile icra edilen tetkikata göre saka gedikleri vaktiyle hükümet tarafından ihdas ve bir bedel karşılığında satılıp tasarruf olunan gedikler arasında değildir. İstanbul'da meydana gelen yangınların söndürülmesi için gerekli olan suyu nakletmek ve bu konuda parasız olarak hizmet ettirmek üzere sakalara ihtiyaç görülmüştür. Sakalar çeşmelerden menfaatlenirken hadlerini aşmış oldukları için sakabaşılar tarafından böyle bir gedik oluşturulmuştur. Daha sonra muamelelerde görülen sıkıntılar nedeniyle bu görev sakabaşılardan alınarak Şehremaneti'ne verilmiştir. Saka gediklerinin hükümet tarafından makbul ve kıymetli gediklerden sayılmaması nedeniyle mevcudunun arttırılmaması ve sahihsiz kalması durumunda kaydının silinmesi şartı getirilmiştir. Ali Rıza Bey, 1895 ve 1896 yıllarındaki Ermeni olaylarından sonra bazı gedik sahipleri idareten görülen lüzum üzerine tasarruftan men edilerek çeşmelerinin serbest bırakıldığını ve bu tarihten sonra yavaş yavaş diğer gedik sahiplerinin ellerindeki senetlerin de kıymetsizleştiğini belirtmektedir. Hatta öyle çeşmeler vardır ki yangın ve istimlak gibi nedenlerden dolayı mevcut değildir ancak senetleri hala sahiplerinin elinde bulunmaktadır. Terkos ve Elmalı sularının borularla şehre akıtılması, Kâğıthane memba sularının Galata, Beyoğlu ve Beşiktaş çevresine getirilmesi saka gediklerinin kıymetini hızlı bir şekilde düşürmüştür. Eldeki senetlerde kayıtlı olan bedelleri artık geçerli değildir. Ali Rıza Bey, 1866 ve 1 Mart 1913 tarihli nizamnamelerde bunların bedellerinin Şehremaneti'nce ödeneceğini belirten bir madde görülmeyp sadece 1 Mart 1913 tarihli geçici kanunun birinci maddesindeki "*Müsakkafât ve müstegallat haricinde ve bazı çarşı ve sokak köşelerinde muhaddes gedikler dahi bedel-i mislileri Şehremanetince tesviye olunmak üzere bil-küllüye ilga edilmiştir*" denildiğini ancak bundan saka gediklerine dair bir hüküm çıkarılmayacağını da belirtmiştir. Ali Rıza Bey, 1866 (H.1282) tarihli nizamnamenin Düstur'a konulmayarak açıkta bırakıldığını, bu meselenin halledilmesinin sırf idari bir keyfiyetten ibaret bulunduğunu ve senelerden beri devam eden yazışmalar ile bir kısım senet sahiplerinin şikâyetlerine son verilmesi gerektiğini de belirterek raporunu tamamlamıştır. Bkz. (Atatürk Kitaplığı, Bel-MTF-071060, Erişim Tarihi 28.09.2022).

³⁰ BOA. DH. UMVM. 88/73. Saka gediklerinin ilgasına ilişkin layiha şu şekildedir: "*Gediklere müteallik*

9 Mayıs 1916 tarihli bir belgeden ek kanun maddesini içeren layihanın hazırlanarak ilgili makamlara takdim edildiği anlaşılmaktadır.³¹ Bazı kaynaklar hazırlanan bu ek kanun maddesine rağmen saka gediklerinin varlıklarını devam ettirdiğine dair bilgiler vermektedir. Örneğin Neşet Çağatay'a göre gediklerin büyük bir kısmı kaldırılmış olmasına rağmen saka gedikleri varlıklarını uzun bir süre daha devam ettirmişlerdir (Çağatay, 1989, 118). Uğur Göktaş ise sakaların İstanbul'un bazı semtlerinde 1950'li yılların sonuna kadar hizmet vermeye devam ettiklerini belirtmektedir (Göktaş, 1994, 6/420; Yurdakul, 2010, 177).³² İlhami Yurdakul, bu durumu konuyla ilgili yeni bir kanunun ve düzenlemenin yapılmamasına bağlamaktadır (Yurdakul, 2010, 177). Kanaatimiz ise hazırlanan ek kanun maddesine dair layihanın kanun niteliği kazanmadığı ya da kazanmışsa da uygulanmadığıdır.

Şekil 3: Ortaköy 1944. Kaynak: <https://www.haberler.com/fotogaleri/eski-istanbul-dan-nostaljik-fotografilar-3/>
Erişim: 22.11.2022

Bu noktada ifade edilmesi gereken önemli bir husus Cumhuriyet'in ilanı sonrasında esnaflarla ilgili önemli adımların atıldığıdır. Bu dönemde ilk olarak 1925 yılında çıkartılan 655 sayılı Ticaret ve Sanayi Odası Kanunu ile Esnaf Odaları kurulmuştur. Böylece esnafın cemaat şeklinde örgütlenmek yerine cemiyet şeklinde örgütlenmesi ön görülmüştür. Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu'nda, esnaf ve sanatkar ile küçük tacirin Ticaret ve Sanayi Odalarına olan ticaret sicili kaydının ayrı ayrı yapılması zorunlu tutulmuştur. Bu yıllarda İstanbul'da 30.000 esnafın ve 57 esnaf cemiyetinin kaydı yapılmıştır. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda İstanbul en fazla esnaf nüfusuna sahip şehirdir. Bu yıllarda İstanbul'da yaşayan 1.000.000 nüfusun

16 Şubat 1328 tarihli kanun-u muvakkatın birinci maddesine zeyldir. Saka gedikleri dahî ilga edilmiştir. Senedât-ı tasarruflıyeye müstenid saka gediklerinin bedel-i misilleri muhdisleri tarafından tesviye edilecektir. İş bu fıkra-ı kanuniyenin neşrinden itibaren bir sene zarfında ashâb-ı senedât dâire-i âidesine resmen mürâcaatıyla isbât-ı tasarruf etmelidirler. Bu müddet zarfında resmen mürâcaat etmeyenler ba'dema bedel-i misil iddia eyleyemezler." Bkz. (BOA. DH. UMVM. 88/73).

³¹ BOA. ŞD. 44/26.

³² Yeni İstanbul gazetesindeki bir haberde yer alan "...İstanbul'un meşhur içme suları vardır. Karakulak, Kanlıkavak, Kayışdağı, Hünkarsuyu, Kocataş vesaire. Bunlar damacanalarla, büyük ve küçük şişelerle satılır..." cümlesi sakalığın 1950'de devam ettiği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Bkz. (Yeni İstanbul, 23 Temmuz 1950, 2).

yaklaşık 100.000'ni geçimini esnaflıktan sağlamaktaydı. 1940'lı yıllarda ise Türkiye genelindeki 210 esnaf cemiyetinin 34'ü İstanbul'da bulunmaktaydı. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda İstanbul'da birçok esnaf cemiyeti kurulmuştur. Bunlardan bazıları İstanbul Madeni Sanatlar Cemiyeti, İstanbul ve Mülhakatı Umum Lokantacılar Cemiyeti, İstanbul Bakkallar ve Müstahdemini Cemiyetidir. Aynı dönemde konumuzla ilgili olan İstanbul Sucular ve Küülsüz (Alkolsüz) Meşrubatçılar Cemiyeti de kurulmuştur. 1943 yılında ise her meslek için ayrı ayrı cemiyet kurmak yerine onları bir araya getiren esnaf odaları tesis edilmiştir (Ceylan, 28 Eylül 2022).

Sonuç

17. yüzyılın ortalarından itibaren doğmaya başlayan gedik sistemi, 18. yüzyılın sonlarına doğru, esnaf örgütlerinin, gedikleşmeyi, içe kapalı bir tekelleşmeye dönüştürme çabaları nedeniyle devletin belirlediği hedeflerle çatışmaya başlamıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru "havai" gediklerin ortaya çıkmasından sonra ise gedik sisteminde sapmalar olmuştur. Konumuz olan saka gedikleri de "havai" tabir edilen gediklerdendir. Sakalar, İstanbul halkının su ihtiyacının karşılanmasına katkı sağladıkları gibi şehre büyük zararlar veren yangınların söndürülmesine de hizmet etmişlerdir. Ancak saka gedikleri de gedik sisteminin geneli gibi zaman içerisinde bozulmalar göstermiştir. Sakalar, bazı çeşmeleri mülkleriymiş gibi kullanmışlar hatta çeşmelerden su aldıktan sonra çeşmenin suyunu dahi kesmişlerdir. Ayrıca suyun temizliğine karşı da lakayt bir tavır takınmışlardır. Bu durum mizah basınına dahi konu olmuştur. Bununla birlikte sakalar ile halk arasında satılan suyun hesabı üzerinden de anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Yaşanan bu olumsuzluklar halkın sakalardan birçok defa şikâyetçi olmasına neden olmuştur.

Bu nedenlerden dolayı saka gedikleri 1726 ve 1866 yıllarında düzenlemelere tabi tutulmuştur. Özellikle 27 Aralık 1866 tarihli düzenleme ile saka gediği sahiplerinin hak, yetki ve sorumlulukları düzene konulmaya çalışılmıştır. Ancak dikkat çeken bir gerçek var ki saka gedikleri değişen dünya şartları karşısında önemini yitirmiştir. Öyle ki sakalar teknik ilerlemeler ve kurulan itfaiye teşkilatı ile yangın söndürme konusundaki önemlerini kaybetmişlerdir. Ayrıca memba ve şirket sularının şehre taşınması ile eski çeşmelerin çeşitli nedenlerle ortadan kalkması da saka gediklerinin gözden düşmesine neden olmuştur. Bununla birlikte incelediğimiz belgeler saka gediklerine ait kayıtların zaman içerisinde güncellenmediğini de göstermektedir. Bu durum gediklerin kaldırılmasından sonraki süreçte saka gediklerinin durumuna dair yaşanan belirsizliğin artmasına etki etmiştir.

1 Mart 1913 tarihli "Gediklerin İlgası Hakkında Kanun-ı Muvakkat"ın yürürlüğe girmesinden sonra "havai" türden olan saka gedikleri varlıklarını devam ettirmiştir. Şura-yı Devlet, Evkaf Nezareti ve Şehremaneti gibi farklı devlet daireleri arasında yapılan yazışmalar ve kurumların incelemeleri göstermektedir ki gediklerinin ilgasına dair olan kanunun birinci maddesinin ikinci fıkrası saka gediklerini kapsamamaktadır. Saka gediklerinin ilga sürecinde ne kadar gedik senedi mevcut olduğu, bunlardan ne kadarının vakıflar tarafından, ne kadarının vakfedenler tarafından ve ne kadarının da mahalle sakinlerinin teşebbüsleriyle vücuda getirildiği, saka gedikleri ilga edilecek olursa tazmin bedellerinin ne kadar olacağı gibi konular gündeme gelmiştir. Bunlarla birlikte saka gediklerinin tanzim bedelleri yüksek olursa bu miktarın ödenerek gediklerin ilga edilmesi mi yoksa ilgadan kaçınarak bu gediklerin tedricen ortadan

kaldırılmasının mı uygun olacağı gibi hususlar da tartışılmıştır. Ayrıca söz konusu tazmin bedellerinin hangi kurum tarafından ödeneceği de tartışma konusu olmuştur. Bu konulardaki müzakereler neticesinde 1916'da ek kanun maddesini içeren bir layiha hazırlanmış ve saka gediklerinin kaldırılmasına yönelik bir karar alınmıştır. Ancak bazı kaynaklar buna rağmen saka gediklerinin varlıklarını 1950'li yılların sonuna kadar devam ettirdiğini belirtmektedir. Bu durum hazırlanan ek kanun maddesinin ya kanun niteliği kazanmadığını ya da uygulanamadığını göstermektedir.

Kaynaklar/References

- Akgündüz, Ahmet. "Gedik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/541-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Andaç, Faruk. "Osmanlı Döneminde Ahilik Teşkilatı". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11 (1994), 1-14.
- Babiâli Evrak Odası (BEO.) 4385/328830.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
- Cebecibaşı Abdullah Ağa Çeşmesi'nde Sakalar, Taksim/Sébah&Joallier. Kaynak: <http://www.eskiistanbul.net/2414/cebecibasi-abdullah-aga-cesmesi-nde-sakalar-taksim-sebah-joallier#lg=0&slide=0> Erişim 22.11.2022.
- Ceylan, Okan. "İstanbul Esnaf Cemiyeti". *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim 28/09/2022. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/istanbul-esnaf-cemiyeti/?pdf=3572>
- Çağatay, Neşet. *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Çeşmeden su alan sakalar/ Gülmez Frères Fotoğrafı. Kaynak: Erişim 22.11.2022.
- Çetin, Osman. *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH. HMS.) 12/15.
- Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.) 87/7.
- Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMIK.M) 131/11.
- Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM.) 88/73.
- Demirel, Ömer. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Şehir Ekonomisi (Sivas Örneği)". *Osmanlı* 3 (1999), 504-521.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, Aydın Kitabevi, 2001.
- Düstur*. Tertib-i Sani. 5. Cilt. Dersaadet: Matbaa-ı Âmire, 1332.
- Göktaş, Uğur. "Sakalar". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 6/420. İstanbul: Kültür Bakanlığı- Tarih Vakfı, 1994.
- Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/475-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Güneri, Hasan. "Vakıflarda Metrukiyet ve Mahlûliyet Müesseselerinin Hukuki Mahiyeti ve Bunlarla İlgili Mevzuat Hükümleri". *Vakıflar Dergisi*, 11 (1978), 19-25.
- İnan, Ahmet. "19. Asırda İstanbul'daki Saka Gedikleri ve Bazı Temel Kavramlar". *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 96 (1994), 33-37.
- İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) 158/18.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı No: *Bel_Mtf_071060*, Erişim 28/09/2022. https://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane3/Evraklar/OErgin/Bel_Mtf_071060.pdf
- Kal'a, Ahmet. "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 67/ Ağustos (1990), 181-187.

- Kal'a, Ahmet. *II. Mahmut Döneminde Sanayinin İktisadi ve Sosyal Organizasyonu ve Bu Organizasyonda Tanzimat'a Doğru Yapı Değişimleri (1808-1839)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988.
- Kalyoncu, Hülya. "Resim Sanatına Yansıyan İstanbul Sokak Satıcılarının Osmanlı-Türk Sosyal Yaşamındaki Yeri ve Önemi". *Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi* 6 (2021), 358-390.
- Karay, Refik Halit. *Üç Nesil Üç Hayat*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 2009.
- Kazıcı, Ziya. "Ahilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/540-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kılıç, Abdurrahman. "Padişah Gelmez Yangın Sönmez". *Yangın ve Güvenlik Dergisi*. 161(2013), 8-9.
- Kızıltoprak, Süleyman vd. "İstanbul'da Suyun Tesisi". *İstanbul Tarihî Çeşmeler Külliyyatı*. ed. Necdet Ertuğ. 1. Cilt/41-66. İstanbul: İSKİ Genel Müdürlüğü, 2006.
- Koyuncu, Nuran. "Osmanlı Devleti'nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlğası". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 26/2 (2018), 47-76.
- Köprülü, Fuad. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Kuzucu, Kemalettin. "İstanbul İtfaiyesi". *Antik Çağdan XIX. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 4/399-409. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. 2015.
- Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM.) 971/1.
- Ortaköy 1944. Kaynak: <https://www.haberler.com/fotogaleri/eski-istanbul-dan-nostaljik-fotograflar-3/>. Erişim 22.11.2022
- Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-ı Belediye*. 1. Cilt. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1922/1338.
- Öz, Tahsin. "İstanbul Çeşmeleri ve Sebilleri". *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*. 68 (Eylül 1947), 6-8.
- Özgül, M.Kayahan. "Mizah Periyodiklerinde İstanbul". *Antik Çağdan XIX. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 7/189-195. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. 2015.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2006.
- Sadaret Divan Kalemî Mukavele-nameler (A.DVN. MKL.) 54/24.
- Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lügati*. İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986.
- Sıdkı, *Gedikler*. Dersaadet: Tanin Matbaası, 1325.
- Şahin, Haşim. "Sakaların Piri Saka Baba". *Z Kültür/Sanat/Şehir Tematik Dergi*. 2 (Güz 2017), 147-151.
- Şen, Adil. *Kitâb-ı Sakkâ Sakalar El Kitabı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Şura-yı Devlet (ŞD.) 729/33; 200/30; 471/15; 44/26.
- Tural, Erkan. "Gedik Uygulamasının Kaldırılması (1 Mart 1913)". *Çağdaş Yerel Yönetimler*. 12/2 (2003), 75-81.
- Urfaloğlu, Nur. "İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri". *Antik Çağdan XIX. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 8/468-481. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. 2015.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012.
- Yeni İstanbul*, 23 Temmuz 1950.
- Yurdakul, İlhami. *Aziz Şehre Leziz Su Dersaadet (İstanbul) Su Şirketi (1873-1933)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.